

ԿԱՐԵՆ ՓԱՀԼԵԻԱՆՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, դոցենտ

ՀԱՅ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՍԱՐՏԻ՝ ԵՐԶՐՈՒՄԻ ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Առաջին համաշխարհային պատերազմին հայազգի զինվորականության մասնակցության, առանձին մարտական գործողություններում նրանց ներդրած ավանդի լուսաբանման հիմնահարցերը, տարբեր պատճառներով պայմանավորված, պատմաբանները հատուկ ուսումնասիրման առարկա չեն դարձրել: Պատճառների թվում էին ինչպես 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո խորհրդային միության ամբողջ տարածքով հին բանակի զինվորականության նկատմամբ իրականացված հատուկ միջոցառումները, այնպես եւ ազգային պատկանելության, արխիվային փաստաթղթերի անհասանելիության գործոնները եւ այլն: Բացի այդ՝ տասնամյակներ շարունակ Առաջին աշխարհամարտը խորհրդային հասարակության գրեթե բոլոր շերտերում ընկալվել է որպես իմպերիալիստական-նվաճողական, կեղեքիչ պատերազմ, եւ հետեւաբար ռազմական գործողությունների նշանակությունը եղել է ստվերված, արդյունքները՝ չկարեւորված, իսկ մարդկային գործոնը՝ մոռացված եւ չգնահատված: Եւ եթե չէին հիշում ցարական բանակի՝ ազգությունամբ ռուս զինվորականներին, ապա հայ զինվորականների մասին խոսելն ընդհանրապես ավելորդ էր, մինչդեռ բազմահազար հայեր, ռուսական կանոնավոր բանակի կազմում մարտնչելով, Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում ոչ միայն բարեխղճորեն կատարեցին զինապարտության մասին օրենքով սահմանված իրենց պարտավորությունները, այլեւ պատերազմի մի շարք ռազմափուլերի ընթացքում իրենց ծանրակշիռ ներդրումներով նպաստեցին բեկումնային հաղթանակների ձեռքբերմանը՝ հարստացնելով հայոց զինական ուժի պատմության փառավոր էջերը:

Այդպիսիներից էր նաեւ 1915 թ. դեկտեմբերի 28-ից¹ 1916 թ. մարտի 12-ը Կովկասյան ռազմաճակատում ծավալված էրզրումի ռազմական

¹ Հոդվածում տեղ գտած ամսաթվերը նշված են հին տոմարով:

գործողությունների արդյունքում ձեռք բերված կարեւոր հաղթանակը, որի կերտման գործում մեծ էր հայ զինվորականության դերակատարումը:

Համաձայն հայտնի ռազմական պատմաբան գեներալ Ն. Կորսունի՝ էրզրումի գործողությունը բաղկացած էր չորս հիմնական դրվագից.

ա) 1915 թ. դեկտեմբերի 28-ից 1916 թ. հունվարի 8-ն ընկած հատվածում ծավալված ռազմական գործողություններ եւ Քյոփրի-Քյոյի ճակատամարտ,

բ) 1916 թ. հունվարի 8-ից 30-ը՝ էրզրումի պաշտպանական շրջանի գրոհման նախապատրաստություն,

գ) 1916 թ. հունվարի 30-ից փետրվարի 3-ը՝ էրզրումի գրոհ,

դ) փետրվարի 3-ից մինչեւ մարտի 12-ը՝ թուրքական Յ-րդ բանակի մնացած մասի հետապնդում եւ ռազմական գործողություններ Կովկասյան բանակի գլխավոր ուժերի թեւերում²:

1914 թ. վերջին եւ 1915 թ. սկզբին Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական բանակի իրականացրած՝ Սարիղամիշի հաղթական գործողությունից հետո Օսմանյան կայսրությունն ամեն կերպ ջանում էր վերականգնել իր բանակի կորսված մարտունակությունը: Այդ կապակցությամբ թուրքական հրամանատարությունն ուղիներ էր փնտրում այլ ռազմաճակատներից կովկասյան թատերաբեմ նոր ուժեր տեղափոխելու համար, եւ միայն 1915 թ. վերջին, երբ ավարտվել էր Դարդանեւյան հայտնի գործողությունը, թուրքերը կարող էին իրենց զորքերի մի զգալի հատվածը նեղուցների շրջանից տեղափոխել եւ կենտրոնացնել ռուսական՝ Կովկասյան բանակի դեմ: Առանձին վկայությունների համաձայն՝ իր Յ-րդ բանակն ուժեղացնելու նպատակով թուրքական հրամանատարությունը նախատեսում էր կովկասյան թատերաբեմ տեղափոխել 8 դիվիզիա:

Ռուսական հրամանատարությունը, 1915 թ. վերջին ճիշտ գնահատելով ստեղծված իրադրությունը եւ Կովկասյան ռազմաճակատում թուրքական բանակի կրկնապատկման հնարավորությունները, ինչպես նաեւ հասկանալով, որ հապաղել չի կարելի, ձեռնարկեց մի շարք քայլեր: Մասնավորապես արդյունավետ կերպով կազմակերպվեց բանակի համալրման գործընթացը, եւ քանզի մյուս ռազմաճակատներում իրադրությունը ծայրահեղ ծանր էր, ռուսական Կովկասյան բանակի հիմնական համալրումը տեղի ունեցավ հատկապես Կովկասից զորակոչվածների

² ՏՃՍ Н. Г. Корсун, Кавказский фронт Первой мировой войны, Москва, 2004, էջ 461–462, 612:

հաշվին: Համալրմանը զուգահեռ մշակվեց նաեւ աշխույժ գործողությունների համալիր. Կովկասյան բանակի հրամանատար Ն. Յուդենիչը, ստանալով Կովկասի տեղապահ Մեծ Իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչի համաձայնությունը, որոշեց մինչեւ թուրքական՝ վերը նշված զորախմբի ժամանումը ջախջախել թուրքական Յ-րդ բանակը:

Տարբեր հետազոտողների տվյալների համաձայն՝ այդ ժամանակ ռազմական գործողությունների շրջանում ռուսական բանակի մոտ 75 000 զորական կանգնած էր թուրքական 60 000-ից 80 000-ի հասնող զինվորականության դեմ³:

Եթե հակամարտող կողմերի ուժերը հետեւակի առումով գրեթե հավասար էին, ապա հրետանու եւ հեծելազորի առումով ռուսներն ունեին զգալի առավելություն, իսկ օդում՝ բացառիկ մենաշնորհ (այդ ժամանակ Թուրքիան Կովկասում չուներ օդուժ)⁴: Թուրքական կողմի առավելությունն այն էր, որ էրզրում բերդաքաղաքն անմատչելի էր: Նախ էրզրումը պաշտպանված էր բնական-աշխարհագրական դիրքով. քաղաքը շրջապատված էր բարձր լեռներով, որոնց վրա կառուցված էր 15 ամրություն (գրեթե բոլորը ծովի մակարդակից առնվազն 2400 մետր բարձրության վրա): Բացի այդ՝ գերմանացիները, գեներալ Պոսսելտի գլխավորությամբ, ռազմաինժեներական առումով էապես ամրացրել էին բերդաքաղաքը, ավելացրել էին ամրաշինական կառույցները, գնդացիորների, հրետանու քանակը եւ այլն⁵: էրզրումի պաշտպանական գոտու ձգվածությունը հասնում էր 40 կիլոմետրի: Նշված պատճառներով էր պայմանավորված թուրքական կողմի գլխավոր թիկունքային հենակայանի եւ թուրքական Յ-րդ բանակի կառավարման կենտրոնի՝ այստեղ գտնվելու հանգամանքը: Առանձին ուսումնասիրողների կարծիքով՝ էրզրումի պաշտպանական շրջանը գերմանական ինժեներական մտքի գլուխգործոցն էր⁶:

Այդուհանդերձ՝ ռուսական կողմը գլխավոր հարվածը նախատեսում էր հասցնել հենց էրզրումի մատուցներում, ինչի կապակցությամբ էլ մանրակրկիտ մշակում էր էրզրումի գործողության բաղադրիչները:

³ Сѣу А. В. Шишов, Кавказский фронт. // Первая мировая война. Пролог XX века, Москва, 1998, էջ 583–584. Н. Г. Корсун, Кавказский фронт..., էջ 443:

⁴ Сѣу Мировые войны XX века, в 4-х книгах. Руков. проекта Ржевевский О. А., кн. 1-я. Первая мировая война, Москва, 2002, էջ 188:

⁵ Сѣу В. Е. Шамбаров, За Веру, Царя и Отечество!, Москва, 2003, էջ 554:

⁶ «Совершенно Секретно», Москва, № 5/440, март 2020, Владимир Сержин — Штурм Эрзурума.

Հարկ է նշել, որ մինչև էրզրումին հասնելը ռուսական զորքերը պետք է անցնեին նրա «նախադռան» միջով՝ Բասենի դաշտով, որտեղ գտնվում էին թուրքական ուժեղացված Քյոփրի-Քյոյի դիրքերը: Այնուհետև ռուսները պետք է հաղթահարեին թուրքական դիրքերի հետնամասում գտնվող լեռների միջև՝ նեղ անցումում, կառուցված Հասան-դալա ամրոցը՝ երբեք չանտեսելով նաև հյուսիսից էրզրումի ուղին փակող Թորթում, Վեյչիհաս, Շաքլյար, Արզըլ-Քիլիսա եւ Կոշ բնակավայրերի մատուցներում տեղակայված թուրքական ուժերը:

Ռուսական Կովկասյան բանակի շտաբի ծրագրով՝ թուրքական 3-րդ բանակի ձախ թեւում գլխավոր հարվածը հասցնելու էին գեներալ Մ. Պրժեւալսկու հրամանատարության ներքո գտնվող Թուրքեստանյան 2-րդ եւ գեներալ Պ. Կալիտինի ղեկավարած Կովկասյան 1-ին բանակային միավորումները: Նրանք պետք է հարձակվեին Հայ-Դաղ եւ Կոջուխ լեռներով, ճեղքեին թուրքական զորքերի պաշտպանության մի քանի գիծ եւ ապա դուրս գային Քյոփրի-Քյոյի դիրքեր: Ընդ որում՝ Թուրքեստանյան 2-րդ բանակային միավորման հարձակումը պետք է սկսվեր 2 օր շուտ:

Վլադիմիր Դե-Վիտտի հրամանատարության ներքո գտնվող Կովկասյան 4-րդ բանակային միավորման ուժերը ռազմաճակատի կենտրոնական հատվածում՝ Խնուսի եւ Մուշի ուղղությամբ, պետք է հասցնեին օժանդակող հարվածներ, ինչի արդյունքում թուրքերը չէին կարողանալու ռազմաճակատում իրականացնել անհրաժեշտ վերախմբավորումներ:

Ռուսական հրամանատարությունն իր հիմնական խաղաղրույքը կատարել էր անակնկալության գործոնի հաշվարկով, ինչը մինչև գործողությունների սկիզբը հնարավոր եղավ պահպանել: Նույնիսկ թուրքական 3-րդ բանակի երկու բարձրաստիճան գինվորականները՝ հրամանատար Մահմուդ-Քամիլ փաշան եւ շտաբի պետ Գյուլգեն, միաժամանակ գնացին արձակուրդ՝ կարծելով, որ ձմռան ընթացքում իրենց զորքին ոչինչ չի սպառնում:

1915 թ. դեկտեմբերի 28-ին՝ հրետանային ուժեղ նախապատրաստությունից հետո, Թուրքեստանյան 2-րդ բանակային միավորումն սկսեց ծավալուն մի հարձակում՝ նպատակ ունենալով ոչ թե ռազմավարական զորաշարժի միջոցով, այլ հատկապես ճակատային հարվածով տիրել Հայ-դաղ լեռնային հանգույցին: Երկու օր անց՝ դեկտեմբերի 30-ին, ընդհանուր հարձակմանը միացավ նաև Կովկասյան 1-ին բանակային միավորումը:

Առաջին օրերին ծավալված մարտերում իրենց քաջագործություններով առանձնացած հայազգի զինվորականներից էր Կովկասյան 1-ին բանակային միավորման 39-րդ հետեւակային դիվիզիայի Դերբենդյան 154-րդ հետեւակային գնդի պողպորուչիկ Միխայիլ Հովհաննեսի Բագինովը⁷: Դեկտեմբերի 30-ին, երբ 154-րդ հետեւակային գունդն սկսել էր հակառակորդի շրջանաձեւ պաշտպանական գծի՝ Թարխոջինյան բարձունքների գրոհը, Բագինովը, իր ենթակայության տակ գտնվող ստորաբաժանումով գիշերը սվինամարտի բռնվելով, կարողացավ թուրքերին դուրս չպրտել եւ հաստատվել նրանց լքած՝ ուժեղ ամրացված երկշարք դիրքերում՝ գերի վերցնելով 4 հոգու: Հաջորդ օրը՝ առավոտյան, երբ Բագինովի զբաղեցրած դիրքերը հայտնվեցին հակառակորդի խաչաձեւ կրակի ներքո, նահանջելու անհրաժեշտություն առաջացավ: Ոչնչացումից խուսափելու համար Բագինովն իր ջոկատով հաստատվեց դիրքերի թեւային հատվածում՝ թուրքերի ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացնելով իր ուղղությամբ: Բագինովի ստորաբաժանման դիպուկ կրակով լռեցվեց հակառակորդի գնդացիը, եւ ռուսական բոլոր ստորաբաժանումներին առավելագույնս անկորուստ նահանջելու հնարավորություն ընձեռվեց: Այս գործողությունների ժամանակ հայորդին վիրավորվեց, սակայն վերջինն էր, որ լքեց դիրքերը: Նշված գործողությունների համար Բագինովն արժանացավ Ս. Գեորգիևսկյան 4-րդ աստիճանի շքանշանի⁸:

Դերբենդյան 154-րդ հետեւակային գնդի պողպորուչիկ Հովհաննես (Իվան) Եւստաֆեւիչ Մանիեւն առանձնացավ 1915 թ. դեկտեմբերի 30-ին Տիկ-Դադ կոչվող բարձունքների համար ծավալված մարտերի ժամանակ: Գնդի հետախույզների հրամանատար Մանիեւն այդ օրը ծառայություն էր իրականացնում ռուսական միավորման գործողությունների ձախ թելում՝ գնդապետ Նաշիեւի հրամանատարության ներքո: Հայորդին, իրավիճակը ճիշտ գնահատելով, կարողացավ հակառակորդի տեղատարափ հրածգություն պայմաններում արագ անցնել հարձակման: Մանիեւը փոքրաթիվ ուժերով գրավեց թուրքական 3 խրամատ, որտեղից հակառակորդը կործանարար վնաս էր հասցնում ռուսական ստորաբաժանման թելին: Մանիեւի գործողությունների շնորհիվ ռուսական ստորաբաժանման նշված մասը եւս աշխուժացավ եւ միացավ համընդհանուր հարձակմանը՝

⁷ Հոգվածում հայազգի զինվորականների անուններն ու ազգանունները ներկայացված են այնպես, ինչպես դրանք նշված են արխիվային փաստաթղթերում:

⁸ ՌՊՊԱ, ֆ. 496, ց. 3, գ. 1122: ՌՊՊԱ, ֆ. 400, ց. 12, գ. 27310, թ. 247, 271:

արդյունքում Տիկ-Դաղ բնակավայրի ուղղությամբ գրավելով հակառակորդի առաջապահ դիրքերը: Նշված քաջագործության համար Մանիելը 1916 թ. հունիսի 28-ին արժանացավ Գեորգիեւյան զենքի⁹: Հովհաննես Մանիելն աչքի ընկավ նաեւ 1916 թ. փետրվարի 2-ին՝ Դեւե-Բոյնու դիրքի Զոբան-դեդե ամրության (Ֆորտ) համար մղվող մարտի ժամանակ: Հայորդին հրաձգային եւ հրետանային ուժեղ կրակի տակ, իր հրամանատարության ներքո գտնվող հետախույզների հետ միասին, կարողանում է առաջինը մտնել նշված ամրություն՝ միանգամից տիրելով հակառակորդի 6 հրանոթի եւ գերեվարելով թշնամու 29 զինվոր: Հարձակումը շարունակելով եւ փախչողներին հետապնդելով՝ հարուստ ռազմավար է ձեռք բերում, տիրում հակառակորդի եւս 22 հրանոթի եւ մեծաքանակ ռազմամթերքի: Այս գործողությունների համար Մանիելը 1916 թ. մայիսի 21-ին արժանանում է Ս. Գեորգիեւյան 4-րդ աստիճանի շքանշանի¹⁰:

Դեկտեմբերի 30-ին ծավալված տիկդաղյան մարտերի ժամանակ իր քաջագործությամբ աչքի ընկավ նաեւ Դերբենդյան 154-րդ հետեւակային գնդի շարքային Վարդան Սարգարի Կիրակոսյանցը: Վերջինս, հմուտ մարտավարելուց բացի, կարողացավ նաեւ ճիշտ ժամանակին դրսևորել կազմակերպչական հմտություններ: Շարքային լինելով հանդերձ՝ հայորդին կարողացավ դեկտեմբերի 31-ին համախմբել իր շուրջ գտնվող զինվորականներին, ապահովել միասնական՝ դիպուկ կրակ՝ այդ կերպ բացառելով հակառակորդի ցանկացած նախահարձակ գործողություն: Իսկ ավելի ուշ՝ 1916 թ. մարտի 1-ին ծավալված կռվի ընթացքում, Կիրակոսյանցը կարողացավ որպես ռազմավար վերցնել թուրքական 97-րդ հետեւակային գնդի դրոշը, ինչի համար արժանացավ Ս. Գեորգիեւյան 3-րդ աստիճանի շքանշանի¹¹:

Թուրքեստանյան 18-րդ հրաձգային գնդի 1-ին վաշտի հրամանատար, փոխգնդապետ Դավիթ Գրիգորի Օսիպովը, հրաման ունենալով հյուսիսից գրոհել Կուզուլ-չան լեռան թուրքական դիրքերը, արհամարհելով հակառակորդի հրետանային եւ գնդացրային կրակը, 1915 թ. դեկտեմբերի 30-ին, քաջալերելով իր հրամանատարության ներքո գտնվող զինվորականներին եւ անձամբ ղեկավարելով բոլոր գործողությունները,

⁹ ՌՊՌՊԱ, ֆ. 2369, ց. 2, գ. 323, թ. 113:

¹⁰ Անդ, ֆ. 400, ց. 12/6, գ. 27310, թ. 20:

¹¹ Տէս Ս. НАВОЕВ, Герои офицеры и солдаты великой Отечественной войны, Пг., 1916, էջ 23–25:

սրընթաց գրոհ իրականացրեց եւ գրավեց հակառակորդի 3 ամրացված խրամատային դիրք, որոնք գտնվում էին Էխիզ-գյուլ լճից արեւելք: Հաջորդ օրերին զարգացնելով գրոհը՝ փոխգնդապետ Օսիպովը կարողացավ նպաստել հակառակորդի Կուզու-չան լեռան դիրքերի ամբողջութեամբ գրավմանը: Այս մարտերի ժամանակ նրա խումբը գերի վերցրեց 18 թուրք զինվոր եւ ավարառեց 65 հրացան¹²:

Թուրքեստանյան 16-րդ հրաձգային գնդի պրապորշչիկ Սերգեյ Առաքելի Տարպինովը 1915 թ. դեկտեմբերի 31-ի գիշերը՝ լույս 1916 թ. հունվարի 1-ին, հակառակորդի մահաբեր կրակի ներքո, իր հրամանատարութեան տակ գտնվող ջոկատով՝ ցուցաբերելով քաջության աննախադեպ օրինակ, հաղթահարելով հակառակորդի պաշտպանական՝ կառուցապատ առաջին գիծը, վիրավորված վիճակում բռնվում է սվինամարտի եւ կարողանում է Նորշինյան բարձրությունների վրա գտնվող հակառակորդի «Անանուն լեռ» կոչվող դիրքերը գրավել, այնուհետեւ հետապնդել մինչեւ Խոզախոր գյուղի մատուցները՝ աջակցելով ռուսական ստորաբաժանումներին գրավել այդ հատվածի թուրքական պաշտպանական դիրքերը: Քաջագործությունների համար հայազգի սպան արժանանում է Գեորգիեւյան զենքի¹³:

1916 թ. հունվարի 1-ին Կովկասյան 1-ին բանակային միավորումները կարողացան գրավել հաջորդ կարեւոր պաշտպանական դիրքերը, որոնք ձգվում էին Ազապքոյ անվամբ բարձրություններով: Այս դիրքերի գրոհի ժամանակ գերի վերցվեց 420 թուրք զինվորական, ռուսների ձեռքն անցան նաեւ 6 հրանոթ եւ 8 գնդացիր¹⁴: Ազապքոյան դիրքերի համար մղված մարտերում առանձնացած զինվորականներից էր նաեւ Բաքվի 153-րդ հետեւակային գնդի հայազգի գնդապետ Դանիել-Բեկ Աբխաղովի Փիրումովը:

Ռազմաճակատում 1915 թ. դեկտեմբերի 31-ի գիշերը՝ լույս 1916 թ. հունվարի 1-ին ծավալված ռազմական գործողությունների ժամանակ, իր ենթակայության տակ ունենալով մեկ վաշտ, մեկ զորագունդ եւ 4 գնդացիր՝ Փիրումովը հանձնարարություն ստացավ գրոհել Ազապքոյ-Արդոս ճանապարհի մատուցներում հյուսիս-հարավ ձգվող ազապքոյան

¹² ՌՊՈՊԱ, ֆ. 400, ց. 9, գ. 34936, թ. 32 շրջ.:

¹³ Տէս Կ. АСАДОВ, 3000 армянских офицеров царской России. Историко-биографическая книга памяти (1701—1921). В 2-х томах, т. 2, Москва, 2018, էջ 481:

¹⁴ Տէս В. Е. ШАМБАРОВ, նշ. աշխ., էջ 556:

ամրուսթյունները: Հայազգի գնդապետը կարողացավ թուրքական կողմի ուժեղ եւ կործանիչ հրաձգության եւ հրետակոծության պայմաններում դրսեւորել հրամանատարի բարձր որակական հատկանիշներ եւ իր արիության շնորհիվ հաղթել ծավալված սվինամարտում: Փիրումովը թուրքերին դուրս շարտեց Ազապէյոյ տեղանքից եւ գրաված տարածքներում ճիշտ դիրքավորվեց: Մարտի ընթացքում ավարառվեց թուրքական 2 ծանր հրանոթ: Վերը նշված գործողությունների համար Դանիել-Բեկ Աբխաղովի Փիրումովն արժանացավ Գեորգիեւյան զենքի¹⁵:

Ազապէյոյան բարձունքների գրավումից հետո հաջորդ վճռական գործողությունները ծավալվեցին Զիլի-Գելի բլուրների համար. սրանով վերջնականապէս ապահովվելու էր ռուսական ստորաբաժանումների մոտեցումը Քյոփրի-Քյոյի դիրքերին: Այստեղ Կովկասյան բանակի ստորաբաժանումների դրսեւորած վճռականության շնորհիվ դարձյալ ձեռք բերվեց հաղթանակ, եւ ռուսական երկու բանակային միավորումները կարողացան միաժամանակ դուրս գալ Քյոփրի-Քյոյի դիրքերի դեմ:

Թուրքական 3-րդ բանակի հրամանատար Մահմուդ-Քամիլ փաշան Քյոփրի-Քյոյի դիրքերի վրա ռուսական գրոհը կասեցնելու նպատակով կենտրոնացրեց իր ամբողջ ուժերը: Իր հերթին գեներալ Յուդենիչը նույնպէս այստեղ օգտագործեց առկա պահեստային ուժերը: Սկսված մարտերի ժամանակ՝ հունվարի 5-ին, հակառակորդի պաշտպանությունը երեւոյց, թուրքերն սկսեցին նահանջել, ինչը կարճ ժամանակ անց վերածվեց անկանոն փախուստի: Այս մարտերում գերեվարվեց թուրքական 9-րդ եւ 11-րդ միավորումների մոտ 2000 զինվոր¹⁶:

Ռուսական ստորաբաժանումները հաջող մարտերից հետո մոտեցան Հասան-Ղալա ամրոցին, որի գրավման համար բանակային պահուստից բերված Սիբիրյան կազակական միավորմանը հունվարի 6-ին հաջողվեց գրոհով ներխուժել ամրոց: Հունվարի 7-ին Կովկասյան 1-ին բանակային միավորման ստորաբաժանումներն արդեն դիրքավորվեցին էրզրումի ամրակառույցների դիմաց¹⁷:

Որպէս ռազմական գործողությունների վերջնական արդյունք՝ ռուսական կողմը պետք է վերցնէր էրզրում բերդաքաղաքը, սակայն դա

¹⁵ ՌՊՊԱ, ֆ. 496, ց. 3, գ. 1122: Տէս «Русский Инвалид», Петроградъ, №194, 21 июля (3 августа) 1916, էջ 1:

¹⁶ Տէս В. Е. ШАМБАРОВ, նշ. աշխ., էջ 557:

¹⁷ Տէս Н. Г. КОРСУН, Кавказский фронт..., էջ 470:

հնարավոր չեղավ ի կատար ածել հընթացս՝ բնակլիմայական բավականին ծանր պայմանների, ինչպես նաեւ պաշարողական հրետանու բացակայության պայմաններում: Էրզրումի վրա այդ պահին հարձակումը, բազմաթիվ ռազմագետների կարծիքով, կլիներ խելահեղություն¹⁸:

Նշված հանգամանքները նկատ առնելով, Կովկասյան բանակը կործանումից փրկելու նպատակով, Կովկասի տեղապահ Մեծ Իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչը ելման դիրքեր նահանջելու վերաբերյալ հրաման արձակեց: Սակայն Ն. Յուդենիչը կարողացավ համոզել գլխավոր հրամանատարին, որ գործողությունը շարունակվի, եւ իր պատասխանատվությամբ սկսեց ամրոցի գրավման նախապատրաստական աշխատանքները, մշակվեց ամրոցի վրա գրոհելու ծրագիրը, որի համաձայն՝ Կովկասյան բանակի գլխավոր ուժերը պետք է իրականացնեին հետեւյալ գործողությունները.

— Թուրքեստանյան 2-րդ բանակային միավորումը մարտերով պետք է անցնեի Դեւե-Բոյնուի դիրքերի աջ թեւով,

— Կովկասյան 4-րդ հրաձգային զորախումբը կենտրոնում պետք է ուղղություն վերցնեի դեպի Կարդաբազարի սարահարթ,

— Կովկասյան 1-ին բանակային միավորումը ձախ թեւում ճակատով գրոհելու էր Դեւե-Բոյնուի եւ Պալանտեկենի լեռնաշղթայի թուրքական դիրքերի վրա:

Նշված միավորումների հարձակման հետ միասին Կովկասյան 4-րդ բանակային զորախումբը պետք է շարժվեր դեպի Մուշ եւ Բիթլիս, որպեսզի թուրքերին թույլ չտար օժանդակ ուժեր ուղարկել դեպի գրոհվող ամրոց:

Էրզրումի պաշտպանական շրջանի գրոհման նախապատրաստական միջոցառումների ժամանակ դարձյալ տեղի ունեցան թեժ մարտեր, որոնց ընթացքում վերստին փայլեցին բազմաթիվ հայ զինվորականներ:

Հունվարի 13-ին Թուրքեստանյան 15-րդ հրաձգային գնդի պրապորշչիկ Ստեփան Սարկիսյանցը, իր ենթակայության տակ ունենալով գնդի 10-րդ վաշտը, հարձակում սկսեց Օտագին-դաղ բարձրության արեւմտյան հատվածում: Տեղանքի դժվարամատչելի ոլորան հանդիսանալու հանգամանքով պայմանավորված՝ Սարկիսյանցի վաշտը ենթարկվում էր հակառակորդի դիմահար եւ կողային կրակի: Սարկիսյանցը 3 մարտիկների

¹⁸ См. А. А. Керсновский, История Русской Армии, в четырех томах, т. IV, Москва 1994, էջ 144:

հետ միասին փորձեց հետախուզություն իրականացնել հակառակորդի դիրքերում, սակայն հանդիպելով թուրքական զինվորների՝ սվինամարտի բռնվեց։ Արդյունքում, ոչնչացնելով թուրքական փոքրաթիվ խումբը, Սարկիսյանցն իր ջոկատով կարողացավ հաստատվել Օտագին-դաղ բարձրության ամենաբարձր կետում եւ արդյունավետ կրակով մեծ կորուստներ պատճառել թուրքերին։ Ծավալված այս մարտի ընթացքում թուրքերը տվեցին մոտ 80 սպանված եւ վիրավոր։ Հունվարի 15-ին թուրքական կողմը 4 գրոհ ձեռնարկեց Սարկիսյանցի դիրքերի ուղղությամբ՝ ցանկանալով դիրքը հետ վերցնել, սակայն բոլոր գրոհները կասեցվեցին, եւ ռուսները 13-րդ վաշտի աջակցությամբ վերջնականապես ամրացան նշված բարձրության վրա։ Այս գործողությունների համար 1916 թ. հունիսի 28-ին հայորդին արժանացավ Գեորգիեւյան զենքի¹⁹։

Ռուսական ստորաբաժանումներն էրզրումի գրոհն սկսեցին ոչ թե վաղ առավոտյան, ինչպես դա սովորաբար արվում էր հարձակումների ժամանակ, այլ հունվարի 29-ին՝ ժամը 14:00-ին՝ հրետանային նախապատրաստությամբ, որին արդեն ժամը 23:00-ին հաջորդեց հետեւակի գրոհը՝ 30 աստիճան սառնամանիքի պայմաններում։

Թուրքեստանյան 2-րդ բանակային միավորումը գրոհեց Դումլուդաղ լեռնաշղթայով. հաջողության դեպքում այս ստորաբաժանումը Գյուրջի-բողաղ լեռնանցքով պետք է դուրս գար էրզրումի հարթավայր։ Հունվարի 30-ին ռուսական առաջավոր զորամասերը գրավեցին Կարազյուբեկ եւ Դալանգյոզ ամրությունները, իսկ փետրվարի 1-ին Կովկասյան 4-րդ հրաձգային զորաբանակը տիրեց Զոբան-դեդե կարեւոր դիրքին։

Եւօրյա մարտերի արդյունքում ռուսական ստորաբաժանումները կարողացան ճեղքել հակառակորդի պաշտպանական գիծը Կարդաբազարի սարահարթի շրջանում²⁰։ Նշված հաղթանակը հետեւյալ կերպ է բնորոշված Ա. Կերսնովսկու աշխատության մեջ. «Անգամ քարայծերի համար ձմռանն անհաղթահարելի Կարդաբազարի սարահարթի անկման լուրը շմեցրեց թուրքական 3-րդ բանակի հրամանատարությանն ու զինվորականությանը՝ այդու նախանշելով էրզրումյան մարտերի հաղթական ելքը ռուսների համար»²¹։

¹⁹ Сѣу «Русскій Инвалидъ», Петроградъ, №194, 21 июля (3 августа) 1916, էջ 2։

²⁰ Сѣу Н. Г. Корсун, Первая мировая война на Кавказском фронте. Оперативно-стратегический очерк, Москва, 1946, էջ 51—53։

²¹ Сѣу А. А. Керсновский, История Русской Армии, в четырех томах, т. IV, Москва, 1994, էջ 147։

էրզրումի գրոհի ժամանակ վերստին առանձնացավ Բաքվի 153-րդ հետեւակային գնդի հեղինակավոր գնդապետ Դանիել-Բեկ Աբխաղովի Փիրումովը²²։ Դեւե-Բոյնուի ճակատում գնդի աչ զորասյունը, իր կազմում ունենալով 3 գումարտակ եւ 4 վաշտ, գնդապետ Փիրումովի հրամանատարութեամբ հյուսիսից գրոհեց Դալանգյոզ ամրութեան վրա։ Ծանր մարտերից հետո՝ հունվարի 30-ի լուսաբացին, Փիրումովին հաջողվեց գրավել Դալանգյոզ ամրութիւնը։ Հարկ է նշել, որ այս մարտի ժամանակ հայազգի գնդապետը, ծանր վնասվածքներ ստանալով հանդերձ, շարունակում է մնալ մարտական շարքում եւ կարողանում է գրոհը հասցնել հաղթական ավարտի։ Այստեղ թուրքերը, չհամակերպվելով Դալանգյոզ կարեւորագույն ամրութեան կորստի հետ, 8 գրոհ ձեռնարկեցին՝ կորցրածը վերադարձնելու համար։ Սակայն Փիրումովի մարտիկները բոլոր գրոհները հետ շարտեցին²³։ Այս հաղթանակի շնորհիվ Կովկասյան 1-ին բանակային միավորումը կարողացավ կառչել Դեւե-Բոյնուի ամրութիւններին եւ ապա ամբողջովին գրավել դրանք։

Դալանգյոզի մարտերի համար 1916 թ. փետրվարի 29-ին Դանիել-Բեկ Աբխաղովի Փիրումովը պարգեւատրվեց Ս. Գեորգիեւսյան 4-րդ աստիճանի շքանշանով։ Գնդապետ Փիրումովն առանձնացավ նաեւ Չոբան-դեդե ամրութեան գրավման ժամանակ։ Նրա աջակցությամբ ռուսական Դերբենդյան 154-րդ եւ Ելիզավետպոլյան 156-րդ հետեւակային գնդերը կարողացան գրավել նշված ամրութիւնը։ 1916 թ. փետրվարի 2-ին ծավալված այդ գործողութիւններում հրամանատարական բարձր հատկանիշներ ցուցաբերելու համար հայորդին պարգեւատրվեց Ս. Վլադիմիրի 3-րդ աստիճանի շքանշանով՝ սրերով հանդերձ²⁴։

էրզրումի գրոհի ընթացքում՝ Դալանգյոզ ամրութեան համար մղվող մարտերի ժամանակ, Բաքվի 153-րդ հետեւակային գնդի կազմում առանձնացավ նաեւ պողպորուչիկ Սուքիաս Պետրոսի Տեր-Պետրոսովը։ 1916 թ. հունվարի 29-ի գիշերը՝ 30-ի առավոտյան՝ Դալանգյոզ ամրութեան գրոհի ժամանակ, լինելով գնդի 93 հետախույզների հրամանատարը, հայորդին մարտական հանձնարարութիւն էր իրականացնում գնդի առաջապահ ստորաբաժանման կազմում։ Նրա ղեկավարած գրոհի

²² Ն. Կորսունն իր աշխատութեան մէջ գնդապետ Փիրումովին բնորոշել է որպէս վճռական հրամանատար (տե՛ս Н. Г. Корсун, Кавказский фронт..., էջ 574)։

²³ Տե՛ս Ю. Пирумян, На обрывках лет и дней: жизнь Даниэла-бека Пирумяна, Москва, 2013, էջ 267–268։

²⁴ Տե՛ս Ю. Пирумян, նշ. աշխ., էջ 270։

արդյունքում թուրքերը նահանջեցին, եւ նրա ստորաբաժանմանը հաջողվեց գրավել Մալի-Տուլ բնակավայրը եւ տեղակայվել Դալանգյոզ ֆորտից 100 քայլ հեռավորության վրա: Վիրավոր հայորդու գործողությունները գնահատվեցին որպես մեծ ներդրում Դալանգյոզի գրոհի ժամանակ, ինչի համար 1917 թ. հուլիսի 8-ին նա արժանացավ Գեորգիեւյան զենքի²⁵:

Կովկասյան 1-ին առանձնացված հրետանային միավորման հրամանատար կապիտան Իոսիֆ Ֆադեյի Տիգրանովը 1916 թ. փետրվարի 2-ին՝ Դեւե-Բոյնու ամրությունների համար մղվող մարտի ժամանակ, հակառակորդի կործանիչ կրակի տակ առանց վարանելու կարողացավ իր ենթակայության տակ գտնվող մարտկոցները դուրս բերել նախնական դիրքերից, տեղակայել դրանք ռուսական զորքերի գրաված նոր ամրություններում եւ առանձնակի խիտ կրակով լռեցնել թուրքական Օրտայուկ, Կաբուզա եւ Ուզուն-Ահմեդ ամրություններից ծավալվող հրաձգությունը՝ արդյունքում ռուսական հետեւազորին հնարավորություն տալով գրավել նշված ամրությունները եւ ապա վերջնականապես դիրքավորվել: Նշված գործողությունների համար Տիգրանովը 1916 թ. հունիսի 28-ին արժանացավ Գեորգիեւյան զենքի²⁶:

Փետրվարի 3-ին ռուսները գրավեցին Էրզրումը²⁷: Ամրոցի գրավման ժամանակ գերեվարվեցին 235 սպա եւ 12753 թուրք զինվոր: Ռուսների ձեռքն ընկան նաեւ 12 դրոշակ եւ 323 հրանոթ: Ռուսական կողմի կորուստները կազմում էին 8500 զոհված եւ վիրավոր զորական եւ մոտ 6000 ցրտահարված կամ ամբողջ զորքի 10%-ը, մինչդեռ թուրքերի կորուստն ամբողջ զորքի մոտ 50%-ն էր²⁸:

Էրզրումի գրոհի ժամանակ, գրեթե զուգահեռաբար, կարողացան իրենց առջեւ դրված մարտական առաջադրանքներն ի կատար ածել Կովկասյան 4-րդ բանակային զորախմբի ստորաբաժանումները: Հունվարի 13-ին՝ Կարա-Քյոփրի բնակավայրի մատուցյներում ռազմական ծանր գործողություններից եւ ապա Խնուսի գրավումից հետո, Կովկասյան 4-րդ բանակային միավորման հրաձգային դիվիզիան, գեներալ Թ. Նազարբեկովի գլխավորությամբ, փետրվարի 3-ին գրավեց Մուշը, իսկ գեներալներ Աբաղիեւի եւ Զերնոգուբովի ստորաբաժանումները ծանր մարտերի

²⁵ ՌՊՌՊԱ, ֆ. 2369, ց. 2, գ. 323, թ. 32 շրջ.-33:

²⁶ Տէս «Русский Инвалид», Петроградъ, №194, 21 июля (3 августа) 1916, էջ 1:

²⁷ Տէս Փ. Ի. Ելիսեև, Казаки на Кавказском фронте 1914—1917. Записки полковника Кубанского казачьего войска в тринадцати брошюрах-тетрадах, Москва, 2001, էջ 9—11:

²⁸ Տէս Ա. В. Шишов, նշ. աշխ., էջ 584. Փ. Ի. Ելիսեև, նշ. աշխ., էջ 8:

արդյունքում կարողացան փետրվարի 17-ին գրավել Բիթլիսը: Այս հաջողությունների շնորհիվ ռուսական Կովկասյան բանակի ձախ թեւը հայտնվեց ապահով վիճակում: Ռուսական 4-րդ բանակային միավորման գործողությունների արդյունքում գերեվարվեցին հակառակորդի 59 սպա եւ 1427 շարքային, ինչպես նաեւ ռուսները տիրացան 20 հրանոթի եւ հակառակորդի մի քանի դրոշի:

Էրզրումի գրավումից հետո հակառակորդի հետապնդումը տարբեր ուղղություններով տեւեց մինչեւ մարտի 12-ը: Ընդհանուր առմամբ՝ էրզրումի գործողության ընթացքում թուրքերի ընդհանուր կորուստը կազմեց մոտ 60 000 մարդ:

Այսպիսով՝ ռուսական բանակը, գրավելով էրզրումը եւ շարունակելով հետագա առաջխաղացումը, հակառակորդին ստիպելով անընդհատ փախչել, կարողացավ հիմնականում կազմացրել այդ ուղղությամբ գործող թուրքական բանակը²⁹, ինչի մեջ իր ծանրակշիռ ավանդը ներդրեց նաեւ հայ զինվորականությունը:

Վերլուծելով էրզրումի ռազմագործողություններին մասնակցած ազգությունամբ հայ զինվորականության քանակական տվյալները՝ պարզվում է, որ սկսած այն ժամանակներից, երբ ոչ ռուս ազգությունները մասնակից դարձվեցին համընդհանուր զորակոչին, Գերագույն շտաբի հատուկ գաղտնի ցուցումի համաձայն՝ ցարական բանակում ոչ ռուս զինվորների (բացի ուկրաինացիներից եւ բելառուսներից) թվաքանակը չպետք է գերազանցեր անձնակազմի 1/5-րդը՝ խաղաղ ժամանակներում, իսկ պատերազմական ժամանակաշրջանում՝ 1/3-րդը³⁰: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ոչ ռուս զինվորականների համար սահմանված նշալ քանակական կազմը թեպետ ցարական հրամանատարությունը ձգտում էր չգերազանցել, սակայն Կովկասում այն հնարավոր չեղավ հստակ պահել՝ կապված պատերազմի հսկայական կարիքների եւ Կովկասի ժողովուրդների բնակավայրերը ռազմական գործողությունների անմիջական թատերաբեմ հանդիսանալու հանգամանքի հետ: Այդ առումով էր, որ ռուսական Կովկասյան բանակում հայերի ու վրացիների քանակական տվյալները նախասահմանվածից բարձր էին:

²⁹ ՌՊՌՊԱ, ֆ. 2003, ց. 1, գ. 1165, թ. 195:

³⁰ Сед А. Гаркавенко, Партия, армия и флот в февральской революции, Ленинград, 1972, էջ 50. П. А. Голуб, Большевики и армия в трех революциях, Москва, 1977, էջ 21:

1916 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Կովկասյան 4-րդ բանակային միավորման կազմում հաշվառված էին 589 սպա, 20 797 զինվոր, 4184 հեծյալ³¹ (ընդամենը 25 570 հոգի): Նույն միավորման արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ հայերը կազմել են անձնակազմի 10%-ը³² (կամ ավելի քան 2500 հայ այդ ժամանակ ծառայելիս է եղել Կովկասյան 4-րդ բանակային զորախմբում): Նշված 10% ցուցանիշը հաստատվում է նաեւ Կովկասյան բանակի շտաբի կողմից Կովկասյան ռազմական շրջանի շտաբի պետին հասցեագրված միջնորդությամբ, որտեղ Կովկասյան բանակի շտաբի պետի պարտականությունները կատարող գեներալ-մայոր Լ. Բոլխովինովը տեղեկացնում է, որ զորքերում տեղայնացրել է ստորին չինների կազմում 10% տեղաբնիկներ ունենալու վերաբերյալ հրամանը³³:

Նշված համամասնությունը կիրառելով Կովկասյան բանակի մյուս՝ Թուրքեստանյան 2-րդ եւ Կովկասյան 1-ին բանակային միավորումների անձնակազմերի վրա՝ ստացվում է, որ առնվազն 7500 հայ զինվորական մասնակցել է էրզրումի ռազմական գործողություններին (առանց հայկական կամավորական ջոկատների հաշվառման):

Ժամանակակից գրող-հրապարակախոս, Ռուսաստանի պատմության վերաբերյալ մի շարք աշխատությունների հեղինակ Վ. Շամբարովի կարծիքով՝ էրզրումի գործողության ժամանակ ցուցաբերած հերոսության համար ավելի քան 100 զինվոր եւ կազակ արժանացել են Գեորգիեւյան տարբեր աստիճանի շքանշանների³⁴: Ուսումնասիրելով Ռուսաստանի պետական ռազմապատմական արխիվում պահպանվող մի շարք փաստաթղթեր³⁵՝ պարզվում է, որ էրզրումի գործողություններում ներգրավված ռուսական 3 բանակային միավորումներից Ս. Գեորգիեւյան շքանշանի³⁶ տարբեր աստիճաններով է պարգևատրվել շուրջ 320 հայազգի

³¹ Сёв Н. Г. КОРСУН, նշ. աշխ., էջ 488:

³² ՌՊՌՊԱ, ֆ. 2300, ց. 1, գ. 453, թ. 164:

³³ ՌՊՌՊԱ, ֆ. 1300, ց. 1, գ. 1038, թ. 8:

³⁴ Сёв В. Е. ШАМБАРОВ, նշ. աշխ., էջ 563:

³⁵ Զինվորականների ծառայողական ցուցակներ, պարգևատրման թերթիկներ, հրամաններ եւ այլն:

³⁶ Գոյություն ունեցող ռազմական շքանշանների շարքում ամենապատվավորը Սուրբ Նահատակ Հաղթական Գեորգիի շքանշանն էր (Գեորգիեւյան խաչ – ստեղծվել է 1769-ի նոյեմբերի 26-ին, ունի 4 աստիճան եւ սպաների, եւ ստորին չինների համար): Եթե բոլոր շքանշանները կարող էին տրվել եւ պատերազմական, եւ խաղաղ պայմաններում, ապա Գեորգիեւյան շքանշանը տրվում էր բացառապես մարտական գործողություններում աչքի ընկնելու, առանձնահատուկ խիզախություն ցուցաբերելու համար: Գեորգիեւյան շքանշանին

զինվորական, որից մոտ 250-ը՝ միայն Կովկասյան 1-ին բանակային միավորման ռուսական 39-րդ հետեւակային զորախմբից:

Ասպիսով՝ էրզրումի ռազմական գործողություններն աննախադեպ էին ինչպես մարտավարական առումով, այնպես եւ իրենց ռազմաքաղաքական նշանակությամբ: Բնական եւ աշխարհագրական դժվարագույն պայմաններում հաջողությամբ իրականացված էրզրումի գործողությունը նաեւ հայազգի զինվորականների ռազմական տաղանդի, որակական լավագույն հատկանիշների դրսեւորման ասպարեզ հանդիսացավ: Հայազգի զինվորականներից շատերն ստացան բարձր կոչումներ, արժանացան տարբեր շքանշանների եւ պարգեւների: Սույն հոդվածի շրջանակում նրանց մի մասի քաջագործությունների ու սխրանքների անվանական լուսաբանումն ընդամենը էրզրումի ռազմական գործողություններին մասնակցած ավելի քան 7500-ի հասնող հայ զինվորականության օրինակելի ծառայության հավաքական բնորոշումն է:

Էրզրումի գործողությունից քաղված դասերը, ձեռք բերված փորձն ու հմտությունները հայ զինվորականությունը հետագայում օգտագործեց Հայկական բանակային միավորման ծառայության եւ 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի ժամանակ:

РЕЗЮМЕ

Вопросы участия и освещения вклада армянского воинства в Первой мировой войне по разным причинам не были предметом специального исследования историков.

Между тем, в ходе Первой мировой войны более 250 000 армян в составе регулярной русской армии сражались на разных фронтах Первой мировой войны и внесли весомый вклад в достижение побед российских войск.

Одной из таких побед стала решающая победа Эрзерумской военной операции на Кавказском фронте, в достижении которой большую роль сыграло около 7500 армянских солдат. Эрзерумская операция, разработанная, а затем успешно проведенная в тяжелейших климатических условиях, была ареной для проявления военного таланта и лучших качеств армянских военных.

Ի հավելում գոյություն ունեին բազմաթիվ պարգևներ, ինչպես նաեւ տարեկան թոշակ (տե՛ս Երզրումի գործողություն ունեին բազմաթիվ պարգևներ, ինչպես նաեւ տարեկան թոշակ (տե՛ս Военная энциклопедия, Петроградъ, 1914, т. 17, էջ 143—145):

Только вовремя Эрзерумской операции более 320 армянских военнослужащих были награждены различными степенями ордена Святого Георгия за самоотверженность и высокие тактические способности, многие были удостоены других наград и высоких званий.

Уроки, извлеченные из Эрзерумской операции, приобретенный опыт и навыки армянская армия впоследствии использовала в 1918 году во время майских сражений.

S U M M A R Y

The issues of participation and coverage of the contribution of the Armenian army in the First World War for various reasons were not the subject of a special study by historians.

Meanwhile, during the First World War, more than 250 000 Armenians in the regular Russian army fought on different fronts of the First World War and made a significant contribution to the victories of the Russian troops.

One of them was the decisive victory of the Erzurum military operation on the Caucasian front, in the achievement of which about 7500 Armenian troops played an important role. The Erzurum operation, planned and then successfully carried out in the most difficult climatic conditions, was an arena for the manifestation of the military talent and the best qualities of the Armenian military. During the Erzurum operation alone, more than 320 Armenian servicemen were awarded various degrees of the Order of St. George for their dedication and high tactical abilities; many were awarded other awards and high titles.

The lessons learned from the Erzurum operation, the experience and skills gained by the Armenian army were subsequently used in 1918 during the May heroic battles.

